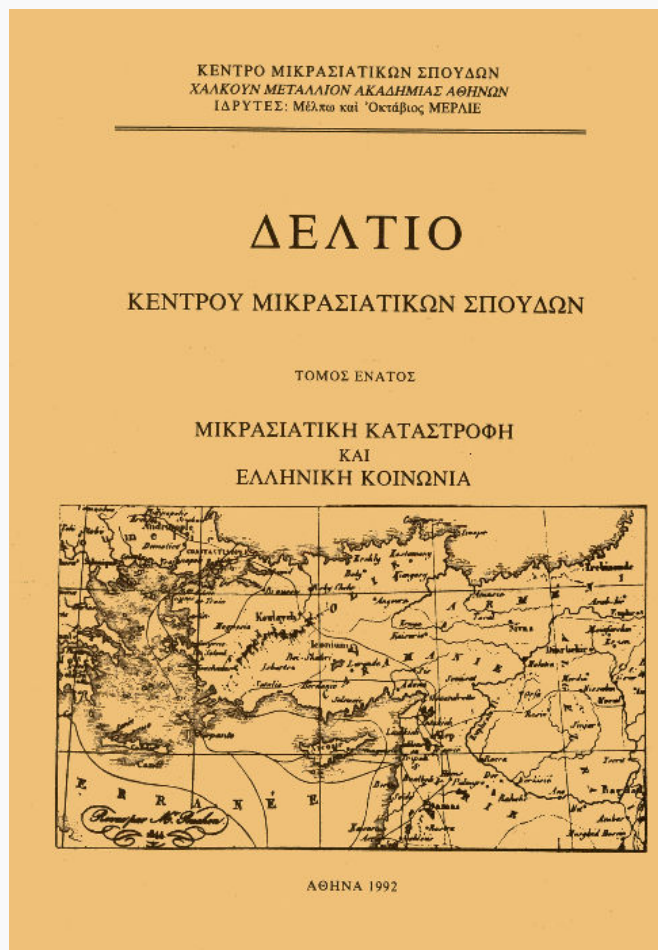

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 9 (1992)

Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930

Έλσα Κοντογιώργη

doi: [10.12681/deltiokms.129](https://doi.org/10.12681/deltiokms.129)

Copyright © 2015, Έλσα Κοντογιώργη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κοντογιώργη Έ. (1992). Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 47-59. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.129>

ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ: 1923-1930

Σκοπός του κειμένου που ακολουθεί είναι να εξετάσει την πολιτική που υιοθέτησαν οι κυβερνήσεις και η 'Επιτροπή 'Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) στο θέμα της εγκατάστασης του τεράστιου αριθμού των προσφύγων, οι όποιοι κατέκλυσαν την 'Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών, που είχε ως συνέπεια το σχεδιασμό και την εκτέλεση ενός προγράμματος με κεντρικό άξονα τη δημιουργία αγροτικών οικισμών στη Μακεδονία την περίοδο 1923-1930. Πιο συγκεκριμένα θα προσπαθήσω να διερευνήσω τις προθέσεις των φιλελεύθερων κυβερνήσεων και του αυτόνομου οργανισμού της ΕΑΠ, καθώς επίσης και τους παράγοντες που διαμόρφωσαν αυτή την πολιτική¹.

Η μεσοπολεμική περίοδος χαρακτηρίστηκε από ένα γεγονός καθοριστικής σημασίας για την εθνική, πολιτική και οικονομική ένσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος: τη μεταβολή της εθνολογικής σύστασης της περιοχής υπέρ του ελληνικού στοιχείου². Το γεγονός αυτό υπήρξε συνέπεια της εφαρμογής της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ 'Ελλάδας και Τουρκίας σύμφωνα με τη Σύμβαση της Λωζάνης (30 'Ιανουαρίου 1923), της εκούσιας ανταλλαγής των μειονοτήτων μεταξύ 'Ελλάδας και Βουλγαρίας σύμφωνα με τη Σύμβαση του Neuilly (27 Νοεμβρίου 1919) και της εγκατάστασης 700.000 περίπου προσφύγων στην περιοχή.

1. Θέματα που έχουν σχέση με τον τρόπο του έποικισμού της Μακεδονίας και τις συνέπειες —δημογραφικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές— της εγκατάστασης των προσφύγων στην περιοχή εξετάζονται στη διατριβή μου με θέμα «Rural Refugee Settlement in Macedonia: 1922-1940» που βρίσκεται στο στάδιο της συγγραφής.

2. 'Ο ελληνικός πληθυσμός της Μακεδονίας το 1912 αποτελούσε το 42,6% του συνόλου. Το 1926 το ποσοστό του ελληνικού στοιχείου είχε ανέλθει στο 88,8%. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Παρίσι-Χάγη 1962, σ. 134.

Τò βασικότερο χαρακτηριστικό του προγράμματος τής εγκατάστασης τών προσφύγων στη Μακεδονία είναι ή προτεραιότητα που δόθηκε στην άγροτική άποκατάσταση με στόχο τόν έποικισμό τών πεδιάδων και τών παραμεθόριων περιοχών. Για τò σκοπό αυτό διατέθηκε τò 71,63% άπό τὰ έξοδα για άγροτική εγκατάσταση στο σύνολο τής χώρας, ενώ μόλις τò 5,16% άπό τὰ έξοδα για τούς άστούς πρόσφυγες δαπανήθηκε για ός εγκαταστάθηκαν στα άστικά κέντρα τής Μακεδονίας³.

Μετά τή Μικρασιατική Καταστροφή και τήν ανταλλαγή τών πληθυσμών ή Έλλάδα είχε νά αντιμετώπισει τò τεράστιο για τīs δυνατότητές της έργο τής περίθαλψης 1,5 εκατομμυρίου περίπου προσφύγων⁴, όί περισσότεροι άπό τούς όποιους βρίσκονταν σέ κατάσταση πλήρους ένδειας. Καθώς ό έπαναπατριsmός τους άποκλείονταν, ή μόνη λύση για τήν αντιμετώπιση του προβλήματος ήταν ή κοινωνική και οίκονομική ένταξή τους στο συντομότερο δυνατό διάστημα. Η έλληνική κυβέρνηση ζήτησε τή συνδρομή τής Κοινωνίας τών Έθνών, ή όποία δέχτηκε νά αναλάβει τήν έποπτεία του έργου τής προσφυγικής άποκατάστασης και νά μεσολαβήσει για τήν έξεύρεση τών άναγκαίων πόρων. Για τò σκοπό αυτό συστάθηκε ειδική ύποεπιτροπή τής ΚΤΕ, ή όποία, σέ συνεργασία με τήν Οίκονομική Έπιτροπή, τήν ειδική ύπηρεσία τής ΚΤΕ για πρόσφυγες και τήν έλληνική κυβέρνηση, έκπόνησε ένα σχέδιο για τήν εγκατάσταση τών προσφύγων, τò όποιο στις 29 Σεπτεμβρίου 1923 έγκρίθηκε στη Γενεύη άπό τήν ΚΤΕ και τήν έλληνική κυβέρνηση ύπό μορφή πρωτοκόλλου. Τò σχέδιο προέβλεπε τήν ίδρυση αυτόνομου οργανισμού, τής Έπιτροπής Άποκαταστάσεως Προσφύγων, που θα αναλάμβανε τò έργο τής εγκατάστασης. Η έλληνική κυβέρνηση δεσμεύτηκε νά παράσχει τīs ύλικές προϋποθέσεις: τò 1924 συνήψε μετά άπό μακρές διαπραγματεύσεις τò λεγόμενο προσφυγικό δάνειο με καθαρή άπόδοση 10 περίπου εκατομμύρια άγγλικές λίρες, τò όποιο έθεσε στην κυριότητα τής ΕΑΠ. Επίσης με βάση τò πρωτόκολλο ή έλληνική κυβέρνηση ύποχρεωνόταν νά παραχωρήσει στην ΕΑΠ 500.000 τουλάχιστον έκτάρια καλλιεργήσιμης γής. Για τήν έξασφάλιση αύτου του όρου μεταβίβασε στην ΕΑΠ τὰ κτήματα τών ανταλλάξιμων μουσουλμάνων, τīs άγροτικές έκτάσεις που άπαλλοτρίωσε με τήν ταχεία έφαρμογή τής άγροτικής μεταρρύθμισης, καθώς επίσης και μοναστηριακές γαίες. Μέχρι τò τέλος του 1927 είχε παραχωρήσει στην ΕΑΠ 820.000 έκταρια, 85% άπό τὰ όποία βρίσκονταν στη Μακεδονία⁵.

3. Α. Γερολύπου, Ν. Καλογήρου, Κ. Χατζημιχάλης, *Βορειοελλαδικοί οικισμοί πριν και μετά τήν άπελευθέρωση*. Μετασχηματισμοί του άστικού και περιφερειακού χώρου, Θεσσαλονίκη 1988, τόμ. 1, σ. 149.

4. Για τò πρόβλημα του αριθμού τών προσφύγων βλ. Ρ. Μ. Kitromilides - Α. Alexandris, «Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration», άνάτυπο άπό τò *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 5, Άθήνα (1984-1985), σσ. 33-34.

5. League of Nations, *Nineteenth Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη, Αύγουστος 1928, σ. 6.

Η ΕΑΠ ανέλαβε να καταρτίσει και να εκτελέσει ένα ευρύ πρόγραμμα με σκοπό την παροχή παραγωγικής αποκλειστικά απασχόλησης, άγροτικής ή άλλης, στους πρόσφυγες, χρησιμοποιώντας το ποσό του πρώτου προσφυγικού δανείου και τις γαίες τις οποίες ή 'Ελληνική κυβέρνηση θα έθετε στη διάθεσή της. 'Ο σκοπός του προγράμματος εγκατάστασης ήταν να καταστήσει τους πρόσφυγες αυτόνομους οικονομικά στο συντομότερο δυνατό διάστημα⁶. 'Η ΕΑΠ θεώρησε την άγροτική εγκατάσταση ως την πιο εύκολη από πρακτική άποψη και την πιο αποτελεσματική για την πραγμάτωση του επιδιωκόμενου σκοπού λύση και συγκέντρωσε τις προσπάθειές της σ' αυτήν, άφηνοντας την άστική εγκατάσταση στην ελληνική κυβέρνηση⁷. 'Η Μακεδονία αποτέλεσε την κύρια περιοχή στην οποία ανέπτυξε τη δραστηριότητά της. Μέχρι τη διάλυσή της (31-12-1930), από το σύνολο των 560.136 προσφύγων που εγκαταστάθηκαν άγροτικώς σ' όλη τη χώρα οι 427.301 (111.811 οικογένειες) είχαν εγκατασταθεί στη Μακεδονία⁸.

'Η άγροτική εγκατάσταση έγινε κυρίως στη Μακεδονία, γιατί ήταν πρώτα απ' όλα πιο εύκολη από πρακτική άποψη. Μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων, οι οποίοι το 1912 αποτελούσαν το 39,4% του συνολικού πληθυσμού της Μακεδονίας, ο πληθυσμός της περιοχής είχε μειωθεί δραματικά. 'Η εγκατάλειψη της ακίνητης περιουσίας τους διευκόλυνε τη λύση του προσφυγικού προβλήματος. 'Η ύπαρξη μεγάλων εκτάσεων καλλιεργήσιμης γης καθιστούσε δυνατή την άμεση εγκατάσταση και απασχόληση των προσφύγων σε παραγωγικές εργασίες. Στις έπαρχίες της υπόλοιπης 'Ελλάδας αντίθετως —με εξαίρεση την Κρήτη— ή κατάσταση ήταν διαφορετική. Το άγροτικό πρόβλημα και οι περιορισμένες δυνατότητες των νοτίων έπαρχιών να εξασφαλίσουν την απασχόληση του ήδη υπάρχοντος πληθυσμού σε παραγωγικές εργασίες —που προκάλεσαν τη μετανάστευση μεγάλου αριθμού

6. Dimitris Pentzopoulos, δ.π., σσ. 77-92, 95-105. Δεν υπάρχει σαφής όρισμός για τόνδρο «οικονομικά αυτόνομοι» στις μελέτες για πρόσφυγες. Για τους διεθνείς οργανισμούς που ασχολούνται με την περιθαλψη προσφύγων φαίνεται να υπονοεί εκείνη την κατάσταση κατά την οποία μια προσφυγική οικογένεια έχει φθάσει σε τέτοιο σημείο οικονομικής δραστηριότητας, που της επιτρέπει να εξασφαλίζει την επιβίωσή της χωρίς εξωθεν οικονομική βοήθεια. Για να είναι όμως πλήρης ή ενσωμάτωσή τους στο οικονομικό σύστημα της περιοχής στην οποία εγκαθίστανται, θα πρέπει το πρόγραμμα της εγκατάστασής τους να αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος ανάπτυξης της περιοχής (βλ. B. Harrell-Bond, *Imposing Aid*, 'Οξφόρδη 1986, σ. 2). Αυτό συνέβη στη Μακεδονία.

7. Bl. Renée Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, 'Οξφόρδη 1989, σσ. 39-42. 'Η έπιλογή της άγροτικής εγκατάστασης προσφύγων είναι σχεδόν κανόνας. Τα περισσότερα προγράμματα που έπιδιοτοούνται από διεθνείς οργανισμούς προτιμούν μέχρι σήμερα την άγροτική εγκατάσταση για τόν ίδιο λόγο. Βλ. B. Harrell-Bond, *Imposing Aid*, 'Οξφόρδη 1986.

8. John K. Campbell and Philippe Sherrard, *Modern Greece*, Λονδίνο 1968, σ. 139. A. A. Πάλλης, «'Αγροτικώς εγκατασταθέντες πρόσφυγες υπό της ΕΑΠ μέχρι 31-12-1928», *Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον*, τεύχ. 6, 'Ιούνιος 1929, σ. 7.

από αγροτικές περιοχές στις ΗΠΑ στις αρχές του αιώνα— καθιστούσε ιδιαίτερα προβληματική την οικονομική και κοινωνική ένταξη των προσφύγων. Στην Πελοπόννησο, όπου μέχρι το Μάρτιο του 1923 είχαν καταφύγει 37.168 πρόσφυγες, οι συνθήκες των γεωργικών περιφερειών δεν επέτρεπαν την μόνη εγκατάστασή τους. Σέ έκθεσή του προς το υπουργείο Γεωργίας ο προϊστάμενος έποικισμού Ν. Μ. Άναγνωστόπουλος αναφέρει: «αυτοτελείς γεωργοί καλλιεργούντες γαίας δοθησομένας αυτοίς έλάχιστοι δύνανται νά εγκατασταθώσι έν Πελοποννήσφ, κυρίως δέ έν τή πεδιάδι τής Γαστούνης, έν τοίς όρεινοίς τής Όλυμπίας και έν τή πεδιάδι τής Σκάλας τής Λακεδαίμονος. Τό ποσόν τουτο δέν δύναται νά υπερβή τάς 400-500 οίκογενείας. Έν Πελοποννήσφ ύπάρχει κατά περιφερείας έλλειψις μισθωτών εργατικών χειρών πρωτίστως». Οί έντατικές καλλιέργειες των σταφιδαμπέλων κυρίως, άλλα και τής έλιās και του καπνού, γινόταν σέ όρισμένες έποχές του χρόνου κατά τις όποιες ή ανάγκη εργατικών χειρών θά μπορούσε νά εξασφαλίσει έποχιακή έργασία σέ πρόσφυγες⁹.

Η έποχικότητα άπασχόλησης, ή άπουσία έναλλακτικών δραστηριοτήτων, άνταγωνισμός μέ ντόπιους χωρικούς από τις γύρω περιοχές πού μέχρι τότε γράζονταν ως μισθωτοί για νά συμπληρώνουν τό εισόδημά τους, θά δημιουργούσαν σοβαρά κοινωνικά προβλήματα μέ άνεπιθύμητες πολιτικές συνέπειες. Ό προσφυγικός πληθυσμός ως μη ένσωματωμένος στην οικονομική και κοινωνική ζωή ήταν πολύ πιθανό νά άποκτήσει ριζοσπαστική συνείδηση, πράγμα πού οί κυβερνήσεις τής περιόδου προσπάθησαν νά άποτρέψουν μέ την πολιτική πού άκολούθησαν. Τά πολλαπλά προβλήματα πού δημιουργούσε ή συσσώρευση των προσφύγων εξαιτίας τής πίεσης πού άσκούσαν στό ντόπιο πληθυσμό για την εξασφάλιση στέγης και άγρών, έπέβαλαν τή μετακίνησή τους στη Μακεδονία —ή άλλοι— για τή βελτίωση τής κατάστασης¹⁰. Έπιπλέον, ή στάση των ντόπιων άπέναντι στους πρόσφυγες στις έπαρχίες τής νότιας Έλλάδας ήταν ως έπί τό πλείστον έχθρική και προκάλεσε την ανάγκη μετακίνησης προς Βορράν των περισσοτέρων άπ' όσους αρχικά είχαν καταφύγει εκεί. Ένδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση 8.000 προσφύγων, οί όποιοι στις αρχές του 1925 βρίσκονταν στην περιφέρεια Θιβών και έπρόκειτο νά εγκατασταθώιν μαζί μέ τους γηγενείς άκτημόνες σέ 14 κτήματα τά όποια είχαν κηρυχθεί άπαλλοτριωτέα. Μόνο 50 οίκογενείες εγκαταστάθηκαν σέ 2.123 στρέμματα του άγροκτήματος Πλατανάκια, τά όποια τους παραδόθηκαν μέ πρωτόκολλο. Οί γηγενείς καλλιεργητές καταπατώντας καθημερινά τους άγρούς τους¹¹ τους περιόρισαν σέ 1013 στρέμ-

9. Βλ. Άρχείο Κ. Δ. Καραβίδα, Φ. 13: Άντίγραφο εκθέσεως Ν. Μ. Άναγνωστόπουλου «Περί εγκαταστάσεως προσφύγων έν Πελοποννήσφ», 4 Φεβρ. 1923.

10. Ό συνολικός αριθμός άγροτών προσφύγων πού εγκαταστάθηκαν τελικά στην Πελοπόννησο τό 1930 ήταν 3.820 άτομα (1002 οίκογενείες). Βλ. D. Pentzopoulos, ό.π., σ. 107.

11. Οί καταπατήσεις άγρών είναι φαινόμενο πού όφειλόταν στό γεγονός ότι οί διανομές ήταν

ματα, γεγονός που καθιστούσε τόν κληρο τους μη βιώσιμο. Με ενέργειες του επιμελητού έποικισμού Δρίβα, ό όποίος καταγόταν από τη Λειβαδιά, είχε πιθανότατα πελατειακές σχέσεις με τούς άκτημόνες και δήλωνε «έν μέσω άγοράς ότι έφ' όσον αυτός είναι εις Θήβας ούδείς πρόσφυζ ή άγκατασταθήη», όλα τά άπαλλοτριωτέα κτήματα δόθηκαν σέ άκτημόνες ντόπιους καλλιεργητές¹². Ό συνολικός αριθμός τών προσφύγων που έγκαταστάθηκαν στις περιφέρειες που ύπάγονταν στο Γεωργικό Γραφείο Άττικοβοιωτίας τó 1926 ήταν μόνο 5.506 άτομα¹³.

Ή έγκατάσταση τών προσφύγων σέ μουσουλμανικές γαίες ήταν ούσιαστική γιά τούς έξης λόγους: πρώτον θά τούς καθιστούσε αυτάρκεις σέ σύντομο χρονικό διάστημα, δεύτερον θά κάλυπτε τó δημογραφικό κενό που είχε δημιουργηθεί στη Μακεδονία με τίς άπώλειες τών πολεμικών χρόνων και τρίτον θά συντελούσε στην αύξηση τής παραγωγής και στην ανάκαμψη τής οικονομίας τής περιοχής, ή όποία είχε πληγεί με την άποχώρηση τών μουσουλμάνων καλλιεργητών.

Ή σημασία του έποικισμού τής Μακεδονίας γιά την άνάπτυξη τών ποτοποιαγωγικών της πηγών είχε όστόσο έπισημανθεί και πριν από την άφιξη τών προσφύγων. Ένα από τά βασικά χαρακτηριστικά τών πεδινών περιοχών ήταν τó χαμηλό επίπεδο τής πυκνότητας του πληθυσμού. Ή άναλογία κατοίκων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο ήταν κατά μέσο όρο 8,5 και στην περιφέρεια Κιλκίς μόλις 2,9 — στην ύπόλοιπη Έλλάδα ήταν 41. Ό Α. Άβράσσογλου, σέ άρθρο του τó 1921, στο όποιο τονίζει ότι ό «έποικισμός [τής Μακεδονίας] θά ήδύνατο νά άποβή πηγή πλούτου δια τó κράτος» περιγράφει την εικόνα τής μακεδονικής υπαίθρου ως έξης: «τό θέαμα τών μακεδονικών κάμπων προκαλεί την μεγαλυτέραν δυσθυμία και άπογοήτευσιν εις τόν όδοιπόρον. Έκτάσεις άπέραντοι, γονιμότατοι, καλύπτονται από καλάμους ή γαϊδουράγκαθα. Τó συνηθέστατον ύπόδειγμα καλλιεργείας τών μακεδονικών κάμπων είναι τó έξης: επί εκτάσεως ένός τσιφλικιού 25.000 στρεμμάτων κατοικούν μόνον 20 οικογένειαι γεωργών καλλιεργούσαι έν όλω 200 στρέμματα, τά έπίλοιπα... βοσκαί και άγρανάπαισις»¹⁴. Για νά άντιμετωπισθεί τó

προσωρινές, διότι δέν είχαν γίνει κτηματογραφήσεις και άποτυπώσεις τών όρίων τών κλήρων κατά την άποκατάσταση τών προσφύγων και τών άκτημόνων και χαρακτηρίζει την κατάσταση τού άγροτικού χώρου όλων τών περιοχών στην περίοδο τού μεσοπολέμου.

12. Βλ. έπιστολή διαμαρτυρίας τού άντιπροσώπου προσφύγων Θηβών Α. Φλισκουνόπουλου πρós την κεντρική ύπηρεσία τής ΕΑΠ, 25/8/1925, άρ. πρωτ. 24406 (Άρχείο ΚΤΕ). Οι πρόσφυγες διαμαρτύρονται έπίσης, γιατί ή κοινότητα Θηβών άρνούνταν νά έγγράψει στο μητρώο της τούς μη πολιτογραφηθέντες πρόσφυγες όί όποιοι είχαν φθάσει στην έπαρχία μέχρι τó Φεβρουάριο τού 1923, παρόλο που όλοι όί πρόσφυγες, σύμφωνα με τη Συνθήκη τής Λωζάνης, άποκτούσαν αυτοδικαίως την έλληνική ιθαγένεια.

13. Γραφείον Στατιστικής: Πίναξ εμφαίνων τόν αριθμόν τών υπό τής ΕΑΠ άγροτικώς έγκατασταθέντων προσφύγων μέχρι 30^{ης} Ιουνίου 1926 (Άρχ. ΚΤΕ).

14. Άρχείο Κ. Δ. Καραβίδα, Φ 11: Άρθρο τού Α. Άβράσσου, «Ό Έποικισμός τών Άδω

πρόβλημα της ἐρήμωσης της υπαίθρου ὁ Καραβίδας¹⁵ εἶχε προτείνει, πρὶν ἀπὸ τὴν Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, τὴν τροποποίησιν τοῦ νόμου 350 περὶ γεωργικῆς ἀποκαταστάσεως μόνου «προσφύγων ὁμογενῶν» —ἀπὸ τῆς Θράκης, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὸν Καύκασο— ὥστε νὰ ἔχουν δικαίωμα νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴ Μακεδονία καὶ ἀκτήμονες γεωργοὶ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα γιὰ νὰ βοηθήσουν στὴν καλλιέργεια τῶν ἀνεκμετάλλευστων ἐδαφῶν της¹⁶. Μὲ τὴν ἀφίξιν τῶν προσφύγων ἐξασφαλίστηκε τὸ ἀνθρώπινο κεφάλαιο γιὰ τὴν ὑλοποίηση ἐνὸς σχεδίου ἀνάπτυξης τῆς περιοχῆς.

Ἡ ἔμφασις ποὺ δόθηκε στὴν ἀγροτικὴ ἀποκατάστασις ἀπὸ τὴν ΕΑΠ συνέπιπτε μὲ τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῶν φιλελεύθερων κυβερνήσεων, οἱ ὁποῖες ἐπιδίωξαν τὴν αὐξηση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς σ' ὅλη τὴ διάρκειά τῆς μεσοπολεμικῆς περιόδου. Τὸ ἐμπορικὸ ἰσοζύγιό τῆς χώρας, ποὺ ἦταν πάντοτε ἐλλειμματικὸ, καθιστοῦσε ἀναγκαίᾳ τὴν αὐξηση τῶν ἐξαγωγῶν ποὺ ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπὸ ἀγροτικὰ προϊόντα καὶ μάλιστα ἀκατέργαστα¹⁷. Ἡ θέσις τῆς Ἑλλάδας στὸ διεθνὴ καταμερισμὸ ἐργασίας ὡς παραγωγὸ ἀγροτικῶν προϊόντων καὶ ἡ ἀνάγκη ἐξέυρεσης πόρων γιὰ τὴν ἐξόφλησιν τῶν δανείων ἐνίσχυε τὴν ἀνάγκη αὐτή. Ἐπιπλέον ἡ χαμηλὴ παραγωγικότητα σιτηρῶν καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς χώρας νὰ θρέψῃ τὸν πληθυσμὸ τῆς ἀκόμῃ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφίξιν τῶν προσφύγων, ἦταν ἕνα σημαντικὸ πρόβλημα γιὰ μιὰ χώρα κατ' ἐξοχὴν ἀγροτικὴ.

Μὲ τὴν προσάρτησιν τῆς Μακεδονίας μετὰ τὸ 1913 εἶχε αὐξηθεῖ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν καλλιεργήσιμων γαιῶν καὶ ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδας, γεγονόςς ποὺ καθιστοῦσε ἐφικτὸ στόχο τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα καὶ τὴν αὐξηση τῆς παραγωγῆς σιτηρῶν. Ὡστόσο στὴν περίοδον 1913-1921 ὄχι μόνον δὲ σημειώθηκε καμιά βελτίωσις, ἀλλὰ ἀντίθετα οἱ στρεμματικὲς ἀποδόσεις μειώθηκαν αἰσθητὰ¹⁸. Αὐτὸ ὀφειλόταν κυρίως στὴν παρατε-

καὶ ὁ Ἑποικισμὸς τῶν Καυκασίων», Ἀπόκομμα ἐφημερίδας τῆς Θεσσαλονίκης, Κυριακὴ 21/2/1921.

15. Ὁ Κ. Δ. Καραβίδας ἦταν ἀπὸ τὸ 1917 στέλεχος τοῦ Πολιτικοῦ Γραφείου τοῦ Ε. Βενιζέλου καὶ τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Μακεδονίας. Στὸ διάστημα 1926-29 ἐργάστηκε στὴ Βόρειο Ἑλλάδα ὡς ἐπὶ συμβάσει υπάλληλος τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν καὶ ἀσχολήθηκε μὲ τὰ ζητήματα τοῦ Ἑποικισμοῦ.

16. Ἀρχεῖο Κ. Δ. Καραβίδα, Φ 17, «Ἡ σημασία τοῦ γεωργικοῦ ἐποικισμοῦ», χ.χ., σ. 32.

17. Μαργαρίτα Δρίτσα, «Ἐτερόχρονες κοινότητες: ὁ ἐνοφθαλμισμὸς τοῦ προσφυγικοῦ στοιχείου στὸν μακεδονικὸ χῶρο», Συμπόσιο *Ἡ διαχρονικὴ πορεία τοῦ κοινοτισμοῦ στὴ Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 420.

18. Τὸ 1921 ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή στὸ σύνολο τῆς Ἑλλάδας ἦταν χαμηλότερη ἀπὸ τὴν παραγωγή τοῦ 1911 ἢ ὁποία προερχόταν μόνον ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας: Κώστας Κωστής, *Ἀγροτικὴ Οἰκονομία καὶ Γεωργικὴ Τράπεζα*. Ὁψεις τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας στὸ Μεσοπόλεμο (1919-1928), Ἀθήνα 1987, σσ. 32-50. Μ. Mazower, *Greece and the inter-war economic crisis*, Ὁξφόρδη 1991, σσ. 44, 51-53.

ταμένη πολεμική περίοδο (1914-1922), ή οποία είχε ως συνέπεια τη μείωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Μετά το 1923 στα παραπάνω χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας προστέθηκαν και άλλα δύο: 'Ο βίαιος ξεεριζωμός των 'Ελλήνων από τις εστίες τους στη Μικρά 'Ασία άφενός και ή λήψη περιοριστικών μέτρων κατά της μετανάστευσης στις ΗΠΑ άφετέρου στέρησαν από το ελληνικό κράτος τις πηγές των άδηλων πόρων του, πού μέχρι τότε κάλυπταν το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου πληρωμών. Στους κύκλους των πολιτικών και οικονομολόγων επικράτησε ή άποψη ότι ή οικονομική πολιτική θά έπρεπε να ευνόησει την ανάπτυξη του γεωργικού τομέα, γιά να άντιμετωπισθούν τα χρόνια οικονομικά προβλήματα της 'Ελλάδας.

Οί πρόσφυγες άποτελούσαν γιά την ελληνική οικονομία όχι μόνο ένα πρόβλημα, αλλά και μιá σημαντική πηγή εργατικού κεφαλαίου¹⁹. 'Η ήγεσία της ΕΑΠ και οί φιλελεύθερες κυβερνήσεις είδαν στην άγροτική εγκατάσταση μεγάλου άριθμού προσφύγων την ευκαιρία να αναπτυχθεί ό άγροτικός τομέας και να βελτιωθεί ή οικονομία της χώρας. 'Η Μακεδονία —μαζί με τη Δυτική Θράκη— ήταν ή πιό ένδεδειγμένη περιοχή γιά αξιοποίηση του φυσικού της πλούτου λόγω των γεωγραφικών και κλιματολογικών χαρακτηριστικών της: ήταν δυνάμει μιá από τις ευφορότερες περιοχές —σε αντίθεση με τη νότια 'Ελλάδα, όπου οί όρεινοί όγκοι είναι το κυρίαρχο στοιχείο του χώρου— και περιείχε μεγάλες εκτάσεις γής, οί όποιες δέν καλλιεργούνταν αλλά ήταν κατάλληλες γιά καλλιέργεια· οί πεδιάδες των τριών μεγάλων ποταμών πού τη διασχίζουν, του 'Αξιού, του 'Αλιάκμονα και του Στρυμόνα, ήταν ιδιαίτερα εύφορες άκόμα και κατά τους θερινούς μήνες. Με την εκτέλεση άρδευτικών έργων θά μπορούσε να άντιμετωπισθεί το πρόβλημα των πλημμυρών και της έλνοσιás και να άπελευθερωθούν χιλιάδες στρέμματα καλλιεργήσιμης γής. Ξένες εταιρείες οί όποιες είχαν στην περίοδο 1917-1918 εκδηλώσει την επιθυμία γιά την άνάληψη των έργων ύποδομής στην περιοχή ήταν πρόθυμες να ύλοποιήσουν ένα τέτοιο εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα²⁰.

"Ολοι αύτοί οί παράγοντες ευνόούσαν την αύξηση της παραγωγής των σιτηρών, σε σημείο πού ίσως θά μπορούσαν να καταστήσουν τη χώρα αύτάρκη. 'Επιπλέον ή συστηματική καλλιέργεια καπνού στην 'Ανατολική,

19. J. A. Petropoulos, *The Compulsory Exchange of Populations, Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 2 (1976), σ. 149.

20. Σχέδια γιά την οικονομική άνάπτυξη και εκμετάλλευση της Μακεδονίας, με την άνάληψη και εκτέλεση έργων ύποδομής και την είσαγωγή νέων μεθόδων καλλιέργειας από Γαλλικές ή Βρετανικές εταιρείες είχαν εκπονηθεί κατά τη διάρκεια των ετών 1917-18 από Γάλλους και Βρεττανούς αξιωματούχους. Γιά το περιεχόμενό τους, τη στάση του Βενιζέλου και τους παράγοντες πού έμπόδισαν την ύλοποίησή τους βλ. 'Αποστολάκου Λητώ, «Βρετανική οικονομική πολιτική στην 'Ελλάδα: Μεταστροφή ή Παλινδρόμηση; 'Η περίπτωση της Μακεδονίας 1917-1918», *Τστωρ*, τχ. 4 (1992), σσ. 89-114.

κυρίως, Μακεδονία και η αύξηση της παραγωγής του ήταν ακόμη πιο σημαντική για την ελληνική οικονομία. 'Ο καπνός, προϊόν αποκλειστικά των βορείων επαρχιών, υποκατέστησε τη σταφίδα και έγινε το κατ' έσοχον εξαγόμενο προϊόν στην περίοδο του μεσοπολέμου. 'Ο εκπρόσωπος της ΕΑΠ στη Γενεύη δήλωνε το 1924: «Είμαστε αποφασισμένοι να διαθέσουμε το ποσό του ενός εκατομμυρίου αγγλικών λιρών, το οποίο μάς έχει χορηγηθεί ως τώρα, για ν' αποδείξουμε πώς αυτοί οι άνθρωποι (οί πρόσφυγες) μπορούν να στεγαστούν και να εγκατασταθούν και πώς αυτή η τεράστια συμφορά μπορεί να μετατραπεί σε εύλογία Θεού και, άφενός να καταστήσει τους πρόσφυγες οικονομικά αυτόντες, αφετέρου να συμβάλει στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής σε τέτοιο βαθμό, ώστε να γίνει και η 'Ελλάδα ένα κράτος αυταρκες, το οποίο μετά από λίγα χρόνια δεν θα εξαρτάται πια από τις εισαγωγές»²¹. 'Ετσι η ΕΑΠ συγκέντρωσε τις προσπάθειές της στην αγροτική εγκατάσταση στη Μακεδονία, παρά την επίσημη αναγνώριση ότι ο μεγαλύτερος αριθμός των προσφύγων ήταν άστοι και όχι αγρότες²².

Οί βενιζελογενείς κυβερνήσεις σ' όλη τη μεσοπολεμική περίοδο προσπάθησαν να διευκολύνουν την επιτυχία του προγράμματος της αγροτικής εγκατάστασης και προώθησαν τη χορήγηση σημαντικών πιστώσεων σε αγρότες πρόσφυγες²³. Για την έδραιωση της εγκατάστασης εξάλλου η ΕΑΠ διέθεσε το μεγαλύτερο μέρος από το ποσό του δεύτερου προσφυγικού δανείου, του λεγόμενου σταθεροποιητικού, για την εκτέλεση άρδευτικών και άλλων έργων υποδομής στη Μακεδονία, παρόλο που αυτό αντίβαινε στους όρους του Πρωτοκόλλου της Γενεύης.

'Η αγροτική εγκατάσταση προσφύγων στη Μακεδονία ήταν ωστόσο σημαντική, κυρίως γιατί εξυπηρετούσε την επίτευξη εθνικής ομοιογένειας στις βόρειες επαρχίες και τη δημιουργία ενός πληθυσμού ικανού να εξυπηρετήσει τις άμυντικές και στρατιωτικές ανάγκες της περιοχής²⁴. Το περιεχόμενο

21. F. O. 371/9890. Extract from minutes of the 30th Session of the Council the League of Nations, 5th meeting of Geneva, 13th September 1924, no 1281, Work of the Greek Refugee Settlement Commission. (μτφρ. δική μου).

22. League of Nations, Greek Refugee Settlement, (translation), Γενεύη 1926, σ. 15.

23. Το 1923 χορηγήθηκαν από την ΕΤΕ 12.293 γεωργικά δάνεια στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία και 88.860 στην 'Ανατολική. Το 1924 81.740 και 212.884 αντίστοιχα. Το 1929 χορηγήθηκαν από την 'Αγροτική Τράπεζα 252.590 και 513.678 (σύνολο 766.268) έναντι 1.613.334 γεωργικών δανείων σ' όλη τη χώρα (Μαργαρίτα Δρίτσα, «'Εθνική Τράπεζα και πρόσφυγες», *Τά 'Ιστορικά*, τχ. 2 (1985), σ. 320. Μ. Ι. Μαυρογορδάτος και Α. Χ. Χαμουδόπουλος, *'Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, Θεσσαλονίκη 1931, σσ. 108-109).

24. 'Ερευνες σχετικές με την αγροτική εγκατάσταση έχουν δείξει ότι είναι κυρίαρχη η τάση για εγκατάσταση αγροτών σε οργανωμένους και συμπαγείς οικισμούς σε παραμεθόριες περιο-

της εθνικής ολοκλήρωσης που είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τον βενιζελισμό και τον άστικο έκσυγχρονισμό άλλαξε ριζικά μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και προσέλαβε τὰ εξής χαρακτηριστικά: διατήρηση και κατοχύρωση των νέων συνόρων, άφομοίωση των Νέων Χωρών, επίτευξη εθνικής όμοιογένειας και μιὰς νέας εθνικής ταυτότητας²⁵. 'Η οικοδόμηση ενιαίου έθνικού κράτους μέσα στα σύνορα που όρισε ή Συνθήκη της Λωζάνης καθιστούσε άναγκαία την έθνολογική ένισχυση των βορειών επαρχιών και την οικονομική τους ανάπτυξη²⁶. 'Η παγίωση του έλληνικού χαρακτήρα της Μακεδονίας είχε άνυπολόγιστη όσο και αυτονόητη σημασία για τη διατήρηση και προάσπιση της έδαφικής άκεραιότητας της 'Ελλάδας.

'Ο ιστορικός Κ. 'Αμαντος στη μελέτη του για τους «Βόρειους Γείτονες της 'Ελλάδος» έγραφε τὸ 1923 ότι ή αύξηση του άγροτικού πληθυσμού και ή βελτίωση της θέσης του με την υιοθέτηση μιὰς οικονομικής πολιτικής που θα εύνουθε την ανάπτυξη του άγροτικού τομέα ήταν άπαραίτητη για την ίδια την ύπαρξη της 'Ελλάδας. Αυτό ήταν ζήτημα ζωτικής σημασίας κυρίως για τις βόρειες επαρχίες: «Τὸ ζήτημα της ανάπτυξεως της γεωργίας και των πλουτοπααραγωγικῶν δυνάμεων των έλληνικῶν χωρῶν και έπομένως τὸ ζήτημα της αύξήσεως του έλληνικού πληθυσμοῦ έχει μεγάλην σημασίαν και διὰ τὸ μέλλον του 'Ελληνισμοῦ, δι' αὐτήν την ύπαρξίν του... 'Εάν δὲν συμ-πυκνωθῇ ὁ άγροτικός πληθυσμός, δὲν θὰ ἔχωμεν μετ' οὐ πολὺ οὔτε μαχητάς άρκετοὺς διὰ νὰ υπερασπίσωμεν τὸ πάτριον ἔδαφος κατὰ των ἐνδεχομένων ἐπιδρομῶν των πολεμικατῶν γειτόνων μας»²⁷.

'Απὸ τους πρώτους μήνες της άφίξης των προσφύγων στην 'Ελλάδα έπισημάνθηκε ή σημασία της εγκατάστασής τους στη Μακεδονία για την έξυπνέρευση εθνικῶν ἀναγκῶν²⁸. Τὸ Μακεδονικὸ ζήτημα που είχε ἀναζω-πυ-

χὲς που χαρακτηρίζονται ἀπὸ πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα, τη δράση παράνομων ληστρικῶν ή ἀντάρτικων ὁμάδων κ.λ.π. για την έξυπνέρευση άμυντικῶν και στρατιωτικῶν ἀναγκῶν. Μ. Chisholm, *Rural Settlement and Land Use*, Hutchinson Univ. Library, 1979 (3^η ἔκδ.), σσ. 124-125.

25. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, Βενιζελισμός και άστικός έκσυγχρονισμός, στὸ Γ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζιωσήφ, (έπιμ.), *Βενιζελισμός και άστικός έκσυγχρονισμός*, 'Ηράκλειο 1988, σ. 10.

26. 'Η άποψη αὐτή αποτέλεσε πολιτική έπιλογή της κυβέρνησης τοῦ Στυλιανοῦ Γονατᾶ και τοῦ Βενιζελικοῦ πολιτικοῦ κόσμου που στήριξε τὸ καθεστὼς της επανάστασης τοῦ 1922. 'Ακόμη και ἀντιβενιζελικοί πολιτικοί υποστήριξαν αὐτή την έπιλογή, ὅπως ὁ Φ. Δραγούμης, ὁ ὁποίος τόνισε τὸ ρόλο που θα μπορούσαν νὰ διαδραματίσουν οἱ πρόσφυγες στὸ θέμα της εθνικής ολοκλήρωσης λέγοντας ὅτι «ή προσφυγική ἀποκατάστασις, ιδίως εἰς την Μακεδονίαν, κατήντησε ζήτημα υπάρξεως τοῦ 'Ελληνισμοῦ.» Συνέντευξη στην ἡφμερίδα «Νέα 'Ημέρα», 15-20/2/1925, ἀναδημοσιευμένη στὸ Φ. Σ. Δραγούμης, *Έκλογη πολιτικῶν δημοσιευμάτων, 1922-25*, 'Αθήνα 1925, σ. 71.

27. Κωνστ. Ι. 'Αμαντος, *Οἱ Βόρειοι Γείτονες της 'Ελλάδος (Βούλγαροι - 'Αλβανοί - Νοτιοσλάβοι)*, 'Αθήνα 1923, σσ. 328-329.

28. 'Ο Θ. Σοφούλης στην άγόρευσή του στὸ έλληνικὸ κοινοβούλιο στίς 14-7-1924 έπισημαί-

ρρωθεῖ μετά τὴν ἀποχώρηση τῶν μουσουλμάνων θὰ μπορούσε νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ριζικά μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων. Ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Βουλγαρία εἶχαν ὑπογράψει ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1919 σύμβαση ποὺ προέβλεπε τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων τους. Ἡ σύμβαση ὅμως αὐτὴ, ὅπως ἀναφέρθηκε, δὲν εἶχε ὑποχρεωτικὸ χαρακτῆρα, ἀλλὰ ἐκούσιο. Ἐτσι, ἐνῶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ποὺ εἶχαν ἀπομείνει στὴ Βουλγαρία ἀναγκάστηκαν νὰ καταφύγουν στὴν Ἑλλάδα, ὁ ἀριθμὸς σλαβόφωνων κατοίκων τῆς Μακεδονίας μὲ φιλοβουλγαρικὰ αἰσθήματα ποὺ προτίμησαν νὰ παραμείνουν στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἀρκετὰ μεγάλος καὶ ὑπολογιζόταν σὲ 80.000 περίπου²⁹. Αὐτὸ ὀφειλόταν στὴν πολιτικὴ ἐπιρροή ποὺ ἀσκούσε πάνω τους —κυρίως στὴν ἀνατολικὴ καὶ κεντρικὴ Μακεδονία— ἡ Ἐσωτερικὴ Μακεδονικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὀργάνωση (ΕΜΕΟ), ἡ ὁποία εἶχε στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὶς κυβερνήσεις τῆς Σόφιας καὶ προσπάθησε νὰ ἐμποδίσει τὸ μεταναστευτικὸ ρεῦμα πρὸς τὴ Βουλγαρία, γιὰ νὰ ὑπάρχει κάποιον ἔρεισμα γιὰ μελλοντικὲς δικεκδικήσεις τῆς τελευταίας σὲ βάρος τῆς ἐλληνικῆς Μακεδονίας.

Τὸ θέμα τῆς ἀφομοίωσης τῶν σλαβόφωνων πληθυσμῶν εἶχε ἀπασχολήσει καὶ παλαιότερα τὸν Βενιζέλο καὶ ὅσους ἀσχολοῦνταν μὲ τὰ θέματα τῆς υπαίθρου τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς ἐνσωμάτωσής της στὸ ἐθνικὸ κράτος. Ὁ πιὸ ἐνδεδειγμένος τρόπος γιὰ τὴν ἀφομοίωσή τους θεωρήθηκε ἡ ἀγροτικὴ τους ἀποκατάσταση πρὶν ἀπὸ τὸ 1923 καὶ ἡ ἀνάμιξή τους μὲ Ἕλληνες πρόσφυγες ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Θράκη, τὴ Μ. Ἀσία καὶ τὸν Καύκασο. Μετὰ τὸ Δεκέμβριο 1923, μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ αἰτήματος τῶν Βουλγάρων κομμουνιστῶν καὶ τῆς ΕΜΕΟ γιὰ «αὐτόνομη καὶ ἀνεξάρτητη Μακεδονία καὶ Θράκη» ἀπὸ τὴν Comintern³⁰, οἱ προτάσεις ποὺ διατυπώθηκαν γιὰ τὴν στάση ἀπέναντι στοὺς σλαβόφωνους συνοψίζονται ἀπὸ τὸν Κ. Δ. Καραβίδα σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Φ. Δραγοῦμη. «Πραγματικῶς δύο ἀπόψεις ὑπῆρξαν στὸ ζήτημα τῶν σλαβοφώνων: α) ἡ ἀφομοίωσις, πλησσομένων ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς, ἐνίῳ ἐλαχίστων φανατικῶν ἀντιθέτων· αὐτὴ ἡ ἀφομοίωσις καὶ πρὶν εὐκολὴ (εἶχε δὲ ὥς τὸ 1922 ἀρκετὰ προχωρήσει) ἔγινε ἐπὶ εὐκολοτέρᾳ μὲ τὴν ἀφίξιν μείζονος μάζης ἐλληνικῆς ἀπὸ τὸ 1922 κὶ ἔτι πλέον διότι ἔχομεν χρήματα νὰ κάμωμεν γενικὴ ὑπὲρ ὅλου τοῦ ἀγροτικοῦ ἐδῶ λαοῦ ἀναχωνευτικὴ πολιτικὴ σὲ νέους οἰκονομικοὺς ὁρους. Ἡ βᾶσις αὐτῆς τῆς ἀπόψεως ἦτο ὅτι πάντα δὲν συνέφερε νὰ στείλωμεν εἰς τὸ ἔξω τῶν συνόρων μας δυσηρεστημένον σλαβικὸν στοιχεῖον νέας φανατικὰς ἐνισχύσεις. β) ἡ ἄλλη ἦτο ἡ

νεῖ ὅτι μὲ τὴν ἀφίξιν τῶν προσφύγων συντελεῖται στὴ Μακεδονία ἓνα θαυμαστὸ κρᾶμα ἀρετῶν καὶ προτερημάτων ποὺ ἐνισχύει τὴν εὐρωστία τῆς ἐλληνικῆς ψυχῆς καὶ ὅτι τὸ ἐθνικὸ κέντρο μετατοπίζεται στὴ Μακεδονία καὶ ἀρχίζει μιὰ νέα ἐξέλιξη μὲ κέντρο τὴ Μακεδονία. Αἱ Ἀγορεύσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Κοινοβουλίου, 1909-56, Ἀθήνα 1959, τόμ. 7ος, σ. 247.

29. F.O. 371/11360, 185. British Consul General, Salonica, October 28th, 1926.

30. E. Kofos, ὁ.π. σσ. 68-74.

τοῦ διωγμοῦ τῶν σλαβοφόνων διὰ τοῦ ἐποικισμοῦ νέων κατοίκων»³¹. Παρόλο που τὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν δὲν υἱοθέτησε σαφῶς μία ἀπὸ τὶς δύο τάσεις, μὲ τὴν ἐνῆρξη τοῦ προγράμματος ἐγκατάστασης τῶν προσφύγων στὴ Μακεδονία τὸ κύμα μετανάστευσης τῶν σλαβοφόνων πῆρε σημαντικὲς διαστάσεις —κυρίως στὶς παραμεθόριες περιοχὲς τῆς Δράμας, τῶν Σερρῶν καὶ τοῦ Κιλκίς³²— λόγῳ τῆς πολιτικῆς ποὺ ἀκολούθησαν οἱ ὑπηρεσίες τοῦ Ἐποικισμοῦ³³.

Ἡ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων ἀποσκοποῦσε ἐπίσης στὴν ἀποτροπὴ κοινωνικῶν ἀναταραχῶν καὶ ἀνεπιθύμητων γιὰ τὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ καθεστῶς συνεπειῶν ἀπὸ ἐνδεχόμενη προσχώρηση τῶν προσφύγων στὴν κομμουνιστικὴ ἰδεολογία. Ἡ ἀνάγκη τῆς οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς ἐνσωμάτωσής τους ὑπῆρξε τὸ βασικότερο κίνητρο αὐτῆς τῆς πολιτικῆς, ἡ ὁποία ἀπέβλεπε στὴν ἐνίσχυση τοῦ αἰσθήματος ἰδιοκτησίας στοὺς πρόσφυγες μετὰ τὴν τραυματικὴ ἐμπειρία τῆς ἐξόδου³⁴. Ὁ Βενιζέλος ἦδη ἀπὸ τὸ 1923 εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι μὲ τὴν ἀγροτικὴ ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων καὶ τὴ δημιουργία μιᾶς μεγάλης τάξης ἀγροτῶν μικροῖδιοκτητῶν ἢ Ἑλλάδα θὰ μπορούσε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὰ προβλήματα ἐνὸς ριζοσπαστικοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος. Καθὼς δὲν ὑπῆρχε πολυάριθμὴ τάξη βιομηχανικῶν ἐργατῶν, μόνο ἓνα ἐνιαῖο μέτωπο ἀγροτῶν-ἐργατῶν θὰ μπορούσε νὰ ἀπειλήσει τοὺς δημοκρατικούς θεσμούς³⁵. Ἡ ἀνάγκη τῶν κυβερνήσεων τῶν Φιλελευθέρων

31. Ἀρχεῖο Φ. Δραγοῦμη, Φ 11. 3, 78, ἐπιστολὴ Κ. Α. Καραβίδα πρὸς Φ. Δραγοῦμη, Θεσσαλονίκη 12/12/1924.

32. F.O. 371/8566, 43: Bentinck to Curzon, Athens, August 20th 1923. F.O. 371/8566, 44: «Notes on a tour made by the Mixed Commission on Greco-Bulgarian emigration in Western and Central Macedonia», by Colonel A. C. Corfe, Enclosure in Athens despatch No. 649 of August 20th 1923.

33. 53.000 ἄτομα περίπου μετανάστευσαν στὴ Βουλγαρία μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς σύμβασης, ἐνῷ 39.000 εἶχαν μεταναστεῦσι κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. D. Pentzopoulos, ὁ.π., σσ. 60-61. Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Θεσσαλονίκη 1964, σσ. 47-51.

34. Ἡ πολιτικὴ βούληση γιὰ τὴ δημιουργία μικροῖδιοκτητῶν ὑποστηρίχθηκε καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῆς ΕΤΕ, ἡ ὁποία ὑπερδιπλασίασε τὰ ποσὰ ποὺ διέθεσε μέσῳ τῶν γεωργικῶν καὶ κτηματικῶν πιστώσεων μεταξὺ 1923-24: Μαργαρίτα Δρίτσα ὁ.π., σ. 324.

35. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς ἐπηρέασε ἀποφασιστικὰ τὴν ἀγροτικὴ πολιτικὴ τῶν Φιλελευθέρων. Ὁ Βενιζέλος τὸ 1920 ὑποστηρίζοντας τὴν πολιτικὴ τοῦ κόμματος ἀπέναντι στοῦ ἀγροτικοῦ ζητήμα, τὴν χαρακτηρίζε ὡς «κατεξοχὴν συντηρητικὴ ἐνέργεια»: «...διὰ τῆς πολιτικῆς μας αὐτῆς ἐθέσαμεν τὰς βάσεις τῆς στερεώσεως τῆς κυριαρχίας μας εἰς τὰς Νέας Χώρας, παρελθόντων συγχρόνων τὸν κίνδυνον, ὁ ὁποῖος θὰ ἐνεφανίζετο μὲ τὰς νέας θεωρίας... νὰ ἴδωμεν τοὺς ἀγρότας, ἐργάτας τῆς ἐξοχῆς καὶ τοὺς βιομηχανικοὺς ἐργάτας τῶν πόλεων συνενουμένους διὰ νὰ παραβῶσιν εὐχερῶς τὸ κράτος τῶν νόμων, στρεφόμενοι εἰς τὸ νὰ σείσωσι τὰ θεμέλια αὐτοῦ.» Σ. Στεφάνου, (ἐπιμ.), *Τὰ κείμενα τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου*, τ. 3: 1920-1929, Ἀθήνα 1983, σ. 82.

νά αποτρέψουν την προλεταριοποίηση των προσφύγων και τη στροφή τους προς την άριστερα και τὸ νεοσύστατο ΚΚΕ και νά εξασφαλίσουν τὴν υποστήριξή τους ἐπηρεάσε ἀποφασιστικά τὴν πολιτικὴ τῆς ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης καὶ εἶναι στενὰ συνδεδεμένη μετὰ τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση, ἡ ὁποία χαρακτηρίστηκε ἡ πιὸ ριζοσπαστικὴ ἀπὸ τὶς ἀγροτικὲς μεταρρυθμίσεις ποὺ συντελέστηκαν στὸ βαλκανικὸ χῶρο τὴν περίοδο μετὰ τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο³⁶.

Τὰ ἀνώτερα στελέχη τῆς ΕΑΠ συμφωνοῦσαν ἀπόλυτα μετὰ τὴν κυβερνητικὴ πολιτικὴ. Ὁ C. B. Eddy, πρόεδρος τῆς ΕΑΠ, ἔγραφε σχετικὰ μετὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ τὸ 1924: «Δὲ νομίζω ὅτι ὁ κομμουνισμὸς θὰ ἀποτελέσει μόνιμο κίνδυνο γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ τεράστιος ἀριθμὸς τῶν προσφύγων εἶναι ὁ πραγματικὸς κίνδυνος, ὁ ὁποῖος θὰ ἐκλείψει μόλις ἐγκατασταθοῦν. Ἡ Ἑλλάδα εἶναι τόσο ὀλοφάνερα μιὰ χώρα χωρὶς τάξη βιομηχανικῶν ἐργατῶν καὶ μετὰ ἀπειράριθμους μικροϊδιοκτῆτες, ὥστε ὁ κομμουνισμὸς δὲ μοῦ φαίνεται ὅτι θὰ βρεῖ ἔδαφος νὰ ριζώσει ἐδῶ»³⁷.

Λόγοι ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ἐπηρεάσαν ἐπίσης σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν 3/5 τῶν προσφύγων στὴ Μακεδονία. Ἡ ἐχθρότητα τῶν μειονοτήτων τῆς Μακεδονίας πρὸς τὸ Βενιζελισμό, ἡ ὁποία εἶχε ἐκφραστεῖ στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο μετὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀντιβενιζελικῆς παράταξης στὶς δύο κρίσιμες ἐκλογικὲς ἀναμετρήσεις τοῦ 1915 καὶ 1920, ἐνισχύθηκε ἀκόμη περισσότερο μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν καὶ τὴν ἀφιξὴ τῶν προσφύγων³⁸. Ἡ παρουσία χιλιάδων οἰκογενειῶν προσφύγων προκάλεσε ὀξὺ ἀνταγωνισμὸ γιὰ περιορισμένους πηγὲς ἀπασχόλησης, δηλαδὴ γῆ στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς καὶ προσφορὰ ἐργασίας στὶς πόλεις. Στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς ἡ ἀντίδραση τῶν γηγενῶν ποὺ περίμεναν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν μουσουλμανικῶν περιουσιῶν καὶ τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση, τὴν ὁποία οἱ Φιλελεύθεροι εἶχαν ἐξαγγεῖλει ἀπὸ τὸ 1917, ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἐντονη. Ἡ ὑπαρξὴ οἰκονομικῶν ἀντιθέσεων μεταξὺ προσφύγων καὶ γηγενῶν —ἐλληνόφωνων καὶ σλαβόφωνων— δημιούργησε πρόσφορο ἔδαφος γιὰ πολιτικὴ ἐκμετάλλευση. Οἱ πολιτικοὶ ἀντίπαλοι τοῦ Βενιζέλου σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου ἐμφάνιστηκαν ὡς προστάτες τῶν δικαιωμάτων τῶν ντόπιων ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τὴν ὑποστήριξή τους.

36. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Λονδίνο 1983, σσ. 187-188, 215· Μ. Δρίτσα, «Πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς ὀψεις τοῦ προσφυγικοῦ προβλήματος», *Πρακτικὰ συμποσίου γιὰ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο*, Ἀθήνα 1988, σσ. 138-140.

37. *League of Nations C 129*, Confidential, General. Private letters to and from the League of Nations. August(?) 1924. C. B. Eddy to Salter. (μυφρ. δική μου).

38. Μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς τῶν μειονοτήτων στὴ Μακεδονία περιορίστηκε στοὺς Ἰσραηλίτες τῆς Θεσσαλονίκης καὶ στοὺς σλαβόφωνους.

Ἡ πολιτική τοποθέτηση τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῶν προσφύγων ὑπὲρ τῆς βενιζελικῆς παράταξης, ἡ ὁποία ἀναγόταν σὲ ἐποχὴ προγενέστερη τῆς ἐγκαταστάσεώς τους, ἐνισχύθηκε ἀκόμη περισσότερο μὲ τὴν ταχεία, κυρίως τὴν ἀγροτική, ἀποκατάστασή τους. Καθὼς μετὰ τὶς ἀνταλλαγὰς τῶν πληθυσμῶν τὸ ἥμισυ σχεδὸν τῶν κατοίκων τῆς Μακεδονίας ἦταν πρόσφυγες, ἡ πολιτικὴ ἐπικράτηση τῆς βενιζελικῆς παράταξης στὴν περιοχὴ ὑπῆρξε ἀδιαμφισβήτητη γιὰ τὴ μεσοπολεμικὴ περίοδο³⁹.

39. G. Th. Mavrogordatos, *ὁ.π.*, σσ. 199-207.